

İzmit'teki azınlık yapıları

Şennur KAYA*, İlknur AKTUĞ KOLAY

İTÜ Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Sanat Tarihi Programı, 34437, Taksim, İstanbul

Özet

Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat'ın ilanından önce gayrimüslimler belli kısıtlamalara göre yapı inşa edebilmekteydiler. Tanzimat'ın getirdiği eşitlik ilkesinin bu kısıtlamaları kaldırması, gayrimüslimlere ait yapıların inşa faaliyetlerini de arttırmıştır. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İzmit nüfusu içerisinde sayıları çoğalan gayrimüslimlere ait gerek sivil gerekse sosyal yapılar, kentteki yapı repertuarının önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Bu makalede İzmit'teki gayrimüslimlere ait geleneksel yapıların Tanzimat sonrasındaki yeniden inşa süreçleri, dönemin koşulları bağlamında ele alınmış, bunlara 19. yüzyılda Osmanlı topraklarında etkili olan misyoner örgütlerce veya kentteki yabancılarca inşa edilen yapılar da dahil edilmiştir. Bu bağlamda yayınlanmış kaynakların yanı sıra Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Osmanlıca kent haritalarının yardımıyla İzmit'te toplam 10 yapı tespit edilebilmiştir. Yalnızca ikisi günümüzde de mevcut olan bu yapıların geneli, kentte gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadıkları alanlarda inşa edilmiştir. Yalnızca Rumlara ait Pandeileimom Manastırı, kentin 19. yüzyıldaki yerleşim alanı dışında kalmaktadır. Tanzimat dönemi sonrasında İzmit'te gayrimüslimlere ait sosyal yapılarda yapılacak onarım ve yeniden inşa faaliyetlerine ilişkin Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerinde özgün projeleri tespit edilen 6 yapının projeleri kentteki yerel mimarlarca hazırlanmıştır. Fakat görsellerini tespit ettiğimiz yapılardan anlaşıldığı üzere, bu projelere uygulama aşamasında her zaman bağlı kalınmamıştır. 19. Yüzyılın sonu ve 1912 yılları arasında yeniden inşa edilen veya projeleri yapılan yapılarda, bu zaman aralığında geçerli olan Neo-Gotik, Neo-Klasik, I. Ulusal Mimari üslupları tercih edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İzmit, Tanzimat mimarisi, Azınlık yapıları, Misyoner yapıları.

*Yazışmaların yapılacağı yazar: Şennur KAYA. kayasen@istanbul.edu.tr; Tel: (212) 526 03 00.

Bu makale, birinci yazar tarafından İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Programında tamamlanmış olan "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmit Kenti" adlı doktora tezinden hazırlanmıştır. Makale metni 17.07.2008 tarihinde dergiye ulaştırılmış, 14.01.2009 tarihinde basım kararı alınmıştır. Makale ile ilgili tartışmalar 31.10.2009 tarihine kadar dergiye gönderilmelidir.

The minority buildings in İzmit

Extended abstract

Izmit that is located at the end of the gulf with the same name at the east of the Marmara Sea was established in the Hellenistic period with Nicomedia name. Izmit became an important coastal town through the advantage of its strategic location and maintained its characteristic as being one of the important cities of Anatolia after going under the Ottoman Authority in 1337.

In the historical sources, it was mentioned that the local people from the Greeks were allowed to stay in the city after the conquest, if so desired. The Jews and the Armenians were added on the population of the city starting from the second half of the 16th century. By the time of progress, the number of the non-Moslems who constitute a significant portion of the population of the city shows variances in the different dated data. According to the figures provided by Cuinet at the end of the 19th century regarding the ethnical and religious distribution of the population of İzmit, the minorities 12.625 while the Moslems were 12.365 out of the approximate city population of 25.000. On the other hand, in 1914 there were 3.500 Armenians, 950 the Greeks and 250 Jews in the total city population of 15.410.

Generally the minority populations in the city were living in the locations that were outside of the Moslem locations. Physically, in the İzmit city that consists of the linear expansion flat area between the sea and the hill at the north, the Moslem locations were observed expanding from the slopes of the hill at the north towards the east. In the city, the Armenians were located in the west of the city, the Greeks were located in the area covering the coast and the upper side of the railway in the southeast of the city, the Jews was located in the east of the old bazaar named as Hanlarici.

A considerable amount of churches, synagogues and educational establishment belonging to the non-Moslem population in the city comprise the significant part of the building repertoire of the city. But those buildings making themselves apparent in the physical appearance of the city have started by the same rights given to the Moslems and non-Moslems in the Tanzimat Imperial Order in 1839. As throughout the Empire, an increase in the building activities belonging to the minorities was also

observed in İzmit after the removal of the restrictions on the building after the Tanzimat. While the traditional buildings belonging to the local minorities constitute their new building activities, the rest were the buildings constructed upon the effects of the increased missionary studies on the Ottoman land in the 19th century. Minority buildings in İzmit, that are no more present in the city with the exception of two, were determined in the old city maps located in the Saraybahce Municipality and in the documents in the Ottoman Archives of the Prime Ministry.

Only 10 buildings were determined at the end of the study related to the subject. It was understood that the three of these buildings were constructed by the missionary organizations. Two of these buildings belonging to the Armenians. One of these was accepted as the Surp Asdvadzadzin Church that was told to be in İzmit in the resources was the building within the Armenian settlement boundaries in the old city maps. The building that has the phrase of the "Armenian Nation School" name in the same Armenian settlement boundaries should be the Armenian Nation School that was permitted for its renovation in 1911 according to the archive documents.

In İzmit, 3 religious buildings belonging to the Greek was determined. One of those is Pandeileimon Monastery that was first constructed in the 4th century outside of the city is in the west of the city. The church belonging to the Greeks in the center of the city is the Aya Vasil Church that was permitted for its renovation in 1888. Another religious building belonging to the Greek is Metropolitan House.

In the city, there are one synagogue and one school belonging to the Jews.

It was observed that the buildings of which some of their genuine drawings were met in their permission requests were designed in accordance with the effectual architectural styles of the period. For example, the plan of the Metropolitan House was designed in the Neoclassical style in 1898. In the school building plans of 1911-1912 periods, the effects of the I. Ulsal Mimari understanding style were felt. It was understood that these plans prepared by the public or private local architects, but prepared plans were not always applications.

Keywords: *Izmit, Tanzimat architecture, Minority buildings, Missionary buildings.*

Giriş

İzmit, Marmara Denizi'nin doğusunda, aynı adı taşıyan körfezin ucunda yer almaktadır. Nicomedia adıyla Helenistik dönemde kurulan kent, en parlak dönemini Roma İmparatoru Diokletianus'un kenti doğu topraklarının başkenti yapmasıyla yaşamış, fakat bu dönem çok uzun ömürlü olmamıştır. Bizans İmparatorluğu döneminde kentin görkemi azalmış olsa da, stratejik konumundan ötürü önemi devam etmiştir. İzmit Osmanlı idaresine kesin olarak 1337 yılında girmiş, yine konumunun verdiği avantajla kısa sürede önemli bir Osmanlı kenti durumuna gelmiştir.

Fetihten sonra Türk nüfusunun iskanına açılan İzmit'te, isteyen Rumlara kentte kalma hakkı da tanınmıştır (Aşık Paşazade, 2003). Kentteki gayrimüslim mahallelerine ilişkin en erken veri ise 16. yüzyılın ilk yarısına aittir. Kent nüfusuna daha sonra Şah Abbas (1581-1629) ve Nadir Şah (1736-1747) dönemlerinde Ermenistan ve Batı İran'dan gelen Ermeniler de dahil olmuştur (Çam, 1993). 1591 tarihli kayıta kentte 16'sı Müslümanlara 1'i gayrimüslimlere ait toplam 17 mahalle belirtilmiş olup, ilk defa az sayıdaki Musevi nüfusuna bu kayıta yer verilmiştir (Bostan, 2001). 19 yüzyılın başına ait Şer'iyye sicillerinde 24 mahallenin ismi yer almaktadır. Bunlardan 20'si Müslüman, 3'ü Hıristiyan, 1'i de Musevi Mahallesi'dir (Akşener, 1992). Anlaşılacağı üzere Rumlar, Ermeniler ve Musevilerin oluşturduğu gayrimüslimler kentteki Müslüman Mahallelerinin dışında yaşamışlardır. Kentteki Müslüman Mahalleleri, kentin kuzeyinde, İç Kale'nin bulunduğu tepenin yamacından doğuya doğru yayılım göstermektedir. Buna karşılık Ermeniler kentin batısında, Rumlar sahille demiryolunun üst kesimini içine alan kentin güneybatısında, Museviler ise Hanlariçi olarak adlandırılan çarşı bölgesinin doğusunda yaşamıştır.

Kentteki gayrimüslimlerin kent nüfusu içerisindeki oranına ilişkin farklı bilgilerle karşılaşılmaktadır. 19. yüzyılın sonunda Fransız coğrafyacısı Cuinet'nin verdiği döküme göre, 25.000 nüfusa sahip İzmit'te 12.365 Müslüman, 5.875 Ortodoks Rum, 90'ı Protestan, 310'u Katolik,

3.850'si Gregoryen mezhebine dahil toplam 4.250 Ermeni, 2400 Yahudi ve 100 Fransız yaşamaktadır (Cuinet, 1894). Arşiv belgelerinde de kentteki gayrimüslim nüfusuna ilişkin bilgilerle karşılaşmak mümkündür. Örneğin 1888 tarihli belgede İzmit'te 168 hanede 900 Rum, 32 hanede 219 Yunan ve 3 hanede 7 Bulgar nüfusunun yaşadığı belirtilmiştir (İ. DH. 85771). 1911 tarihli belgede kentte toplam 4.552 Ermeni'nin olduğu (İ. Mf. 17/1329 Ca 3), aynı tarihli bir başka arşiv belgesinde 55 aile Protestan bulunduğu yazılıdır (İ. Mf. 18/1329 L 16). 1912 tarihli arşiv belgesinde kentte yerli ve yabancı 130 Katolik olduğu beyan edilmektedir (İ. Azn. 9/1330 Z 13). Yine 1912 tarihli arşiv belgesine göre kentte, 236 Musevi vardır (İ. Mf. 19/1330). 1914 yılında kentteki gayrimüslim nüfusu da aşağı yukarı bu rakamlara yakındır. 15.410 olan kent nüfusunun 3.500'ünü Ermeniler, 950'sini Rumlar ve 250'sini Museviler teşkil etmektedir (İller Bankası, 1970).

Bahsedilen dini ve etnik grupların kentte geleneksel yapılarını inşa etmeye başlaması, kente yerleştikleri dönemden itibaren olmalıdır. Ancak Tanzimat döneminden önce gayrimüslimlere ait sivil ve sosyal yapıların inşasında bazı kısıtlamalar söz konusudur. Osmanlı İmparatorluğu, 1839 tarihinde ilan ettiği Tanzimat Fermanı ile Müslümanlarla gayrimüslimlere eşit haklar tanıyacağını kabul etmiştir. Devam eden süreçte gayrimüslim yapılarına getirilen kısıtlamalar da kaldırılmıştır. Bu durum gayrimüslimlere ait, daha özgür tasarımlara dayalı yapıların inşa faaliyetlerini arttırmıştır. 19. yüzyılda kentteki gayrimüslim yapı faaliyetlerini organize eden gelişmelerden bir diğeri, bu yüzyılda artan misyonerlik faaliyetleridir.

Yapıların tasarımlarında kısıtlamaları ortadan kaldırmakla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu eski geleneklerinden vazgeçmemiş ve gayrimüslim yapılarındaki denetimini sürdürmüştür. Örneğin Osmanlı İmparatorluğu, eğitim sistemini düzene oturtmak amacıyla yürürlüğe koyduğu 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 129. maddesinde gayrimüslim ve yabancı okullara ruhsat alma koşulu getirmiştir (Polat Haydaroglu, 1993). Aynı koşulun inşa edilecek

dini yapılar için de geçerli olduğu, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) belgelerinden anlaşılmaktadır.

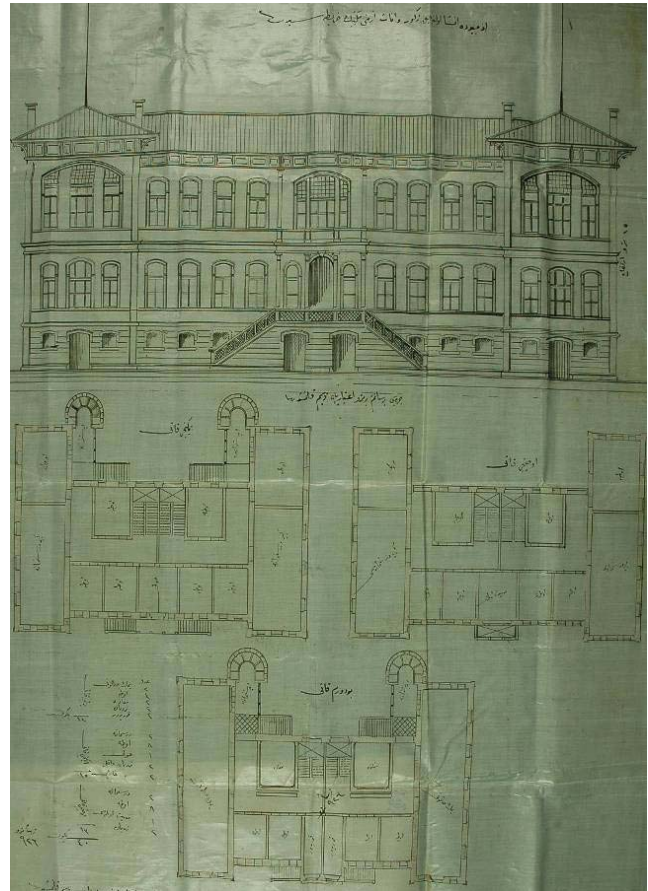
19. yüzyılda İzmit'te yerli gayrimüslim nüfus tarafından veya misyoner örgütlerince inşa edilen dini ve eğitim yapılarından yalnızca 2'si günümüzde mevcuttur. Bunların dışında İzmit'te inşa edilen veya edilmesi düşünülen diğer gayrimüslim yapılarının BOA'nda bulunan ruhsat taleplerinden kent içindeki konumlarına ve tasarım özelliklerine ışık tutan özgün belgelere ulaşılmıştır. Ayrıca 1921-1922 (?)¹ tarihli kent haritaları da konuyla ilgili önemli verileri içermektedir. Bu yönde yapılan çalışmanın sonucunda elde edilen özgün veriler, kente ait eski görsel belgeler ve yayınlanmış kaynaklarla birlikte değerlendirilmiştir. Makalede yerli gayrimüslimlerin dini ve eğitim yapıları ile misyonerlere ait yapılar ayrı başlıklarda verilmiş, tüm yapılar değerlendirme ve sonuç kısmında birlikte ele alınmıştır.

Eğitim yapıları

BOA'nda İzmit'te yeniden inşa edilmelerine ruhsat verilen 1 Ermeni ve 1 Musevi Okulu tespit edilmiştir. 1911 tarihli Ermeni Okulu'na ait belgede okulun inşa edileceği yer belirtilmemiştir. Ancak kentte 4.532 Ermeni'nin yaşadığı ifade edilmiştir. 19. yüzyılda misyoner faaliyetlerine bağlı olarak Ermeni nüfusu, Gregoryen, Protestan ve Katolik olmak üzere 3 mezhebe ayrılmıştır. Kentte Katolik ve Protestan Ermeni Okulları da bulunmaktadır. Ancak bunlara ait belgelerde belirtilen nüfus rakamlarının bu belgedekinden daha az oluşu, bu okulun Ermenilerin çoğunun dahil olduğu Gregoryenlere ait olabileceğini göstermektedir. 1921-1922 (?) tarihli

kent haritalarında, tren istasyonunun batısında, üzerinde "Ermeni Milleti Okulu" yazılı münferit bir bina belirtilmiştir. Haritada yer alan zemin kat planıyla arşiv belgesinden çıkan plan uyum göstermemekle birlikte, arşivde ulaşılan projelerin bire bir tatbik edilmediklerini gösteren başka örnekler de söz konusudur.

Yeniden inşa edilecek Ermeni Okulu'nun projesi Belediye Kalfası Ohannes Kalfa tarafından hazırlanmıştır. 3 katlı olacak okul, köşelerde ve ortada dışa taşkın plan esasına göre tasarlanmıştır. Dışa taşkın köşe kısımlarının yapının geneline daha yüksek tutularak belirginleştirildiği tasarımda, üst örtü geniş saçaklı kırma çatı şeklindedir (Şekil 1). 1911 tarihli bu proje, I. Ulusal Mimarlık üslubunun geçerli olduğu yıllar içerisinde tasarlanmıştır. Projede yer verilen geniş açıklıklar, yükseltilmiş köşeler ve geniş saçaklı kırma çatı, bu üslubun belirleyici mimari öğeleridir.

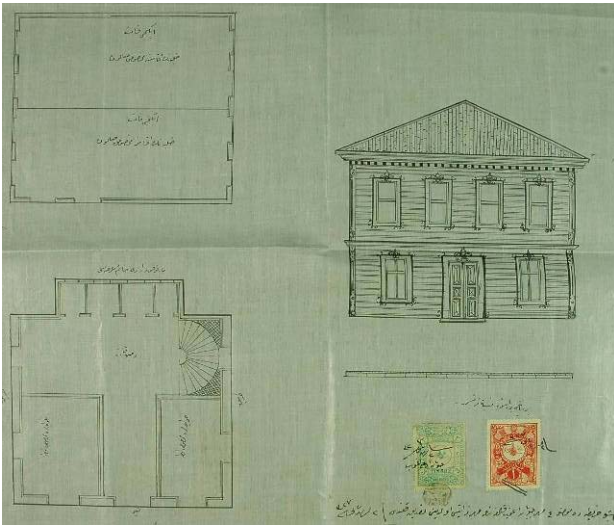

Şekil 1. Ermeni Okulu'nun planı, (BOA, İ.Mf. 1329 Ca 3)

¹ İzmit'in ilk imar planının 1921-1922 yılları arasında Mösyö Merlo tarafından yapıldığı kaydedilmektedir (Öztüre, 1981: 143-144). Günümüzde Saraybahçe Belediyesi Arşivi'nde bulunan kentin genelini kapsayan yapılacak yeni istikametlerin de gösterildiği Osmanlıca haritalar incelendiğinde bunların 1920'li yılların başlarında hazırlandıkları anlaşılmaktadır. Bu nedenle Belediye'de bulunan Osmanlıca haritalar muhtemelen Mösyö Merlo'nun yaptığı kent planları olmalıdır.

BOA'nde yeniden inşa edilecek *Musevi Okulu*'na ait tespit edilen belge, 1912 tarihlidir. Belge, İzmit'te Musevi Mahallesi'nde bulunan Sıbyan Mektebi'nin yeniden inşasına ruhsat verilmesiyle ilgili yazışmaları ve yapılacak okulun projelerini içermektedir (İ. Mf. 1330 S 9). Galante (1873-1961), İzmit'te Yahudi Mahallesi'nde bir Havra ve 1911 yılında yenilenmesine izin verilen bir *Talmud Tora* bulunduğunu yazmaktadır (Galante, bty: 227). Belgede Sıbyan Mektebi şeklinde geçen okul, muhtemelen Galante'nin belirttiği Musevilerin geleneksel eğitim kurumu olan *Talmud Tora*'dır. Belgede okulun eski arsası üzerine inşa edileceği belirtilmektedir. 1921-1922 (?) tarihli haritalarda, eski Musevi Mahallesi sınırlarında işaretlenen Musevi Okulu, büyük ihtimalle bu okuldur.

Okulun projesi, Çobanoğlu Agop Kalfa tarafından hazırlanmıştır. 2 katlı tasarlanan yapının zemin katı, dış sofalı plan tipi esasına göre yerleştirilmiş 2 hoca odasından ibarettir. Birinci katta dikdörtgen planlı 2 öğrenci salonu bulunmaktadır. Mütevazı boyutlu bu yapının cephe çizimi, daha çok 19. yüzyılın ahşap konut mimarisini çağrıştırmaktadır (Şekil 2).

Şekil 2. *Musevi Okulu*'nun projesi, (BOA, İ. Mf. 18 / 1329 L 9)

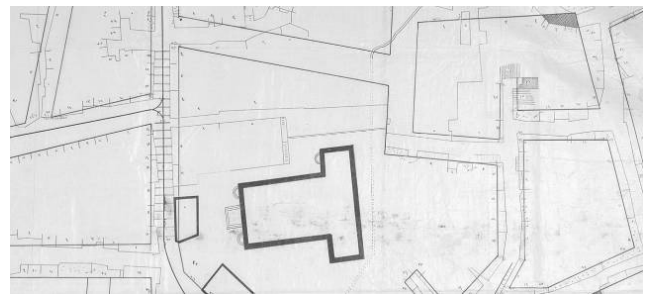
İzmit'te Ermeni ve Musevi Okulları haricinde, Rumlara ait bir Kız İlkokulu ve bir Erkek İlkokulu vardır (Cuinet, 1894). Tuğlacı, İzmit'te Aya Katherina Rum Kız Mektebi'nin 1893 yı-

lında açıldığını ifade etmektedir (Tuğlacı, 1985). Kaynaklarda belirtilen Rum Okullarına ilişkin başka bilgiye ulaşılamamıştır.

Dini yapılar

İzmit'te gayrimüslimlere ait toplam 5 dini yapı tespit edilmiştir. Bu yapılardan 1'i Ermenilere aittir. Bir yayında BOA kaynak gösterilerek 1835 yılında İznikmid Kazası'nın Şeyhler Mahallesi'nde bulunan Surp Asdvadzadzin / Maryem Ana Kilisesi ile rahip odalarının onarımına ruhsat verildiği belirtilir (Tuğlacı, 2004a). Aynı kilise, İzmit'teki Ermeni Murahha-salığının makamının bulunduğu kilise olarak da nitelendirilir (Köker, 2005).

Kilisenin yeri hakkında bilinen, 1835 tarihinde Şeyhler Mahallesi'nde olduğudur. 1805-1814 yıllarına ait İzmit Şer'iyye sicillerinde Şeyhler Mahallesi, Mahalle-i Şeyhler Müslümânânı ve Mahalle-i Şeyhler Ermeniyânı olarak ifade edilmiştir (Akşener, 1992). Aynı tarihli sicil kayıtlarında Şeyhler Mahallesi'nin Ermenilere ait bölümünün Eski Hamam civarında olduğu anlaşılmaktadır (Akşener, 1992). Burası Kozluk Mahallesi olarak adlandırılan, kentteki Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları yerleşim alanı içerisindeydi. 1921-22 (?) tarihli kent haritalarının Kozluk Mahallesi'ne ait paftasında Kapanca Sokağı'nın batısında, doğu-batı akslı bir yapı dikkati çekmektedir (Şekil 3).

Şekil 3. 1921- 1922 tarihli (?) haritada işaretlenen yapı (Saraybahçe Belediyesi Arşivi)

Yapının üzerinde herhangi bir ibare bulunmakla birlikte, bir üst bölgeye ait paftada, bu yapının yanına indiği tespit edilen sokağın "*Ermeni Kilisesi viranlığında açılan mücedded yol*" şeklinde nitelendirilmesi, bunun bir kilise yapısı

olabileceğini göstermektedir. Haritadaki plandan küçük boyutlu olmadığı izlenimi edinilen muhtemel kilise yapısının, kentteki Ermeni Murahhaslığı'nın merkezi olduğu belirtilen Surp Asdvadzadzin / Meryem Ana Kilisesi'ne ait olması mümkündür. Haritadaki doğu-batı doğrultulu dikdörtgen planlı yapının doğu ucu, transept şeklindedir. Bunun dışında yapının mimari özelliklerini anlamamızı sağlayacak başka veriyle karşılaşmamıştır.

İzmit'te Rumlara ait 3 dini yapı tespit edilmiştir. Bunlardan kentin batısında yer alan *Pandeleimon Manastırı*'nin ilk inşaa tarihi MS 4. yüzyıla kadar indirilmektedir (D'Alessio, 1951). Manastırın I. Murat devrinde yıktırıldığı, 1700 yılında restore edildiği, 1858 yılında tekrar inşaa edildiği belirtilir (Öztüre, 1981).

BOA'ndeki H. 1274 / M. 1857-1858 tarihli belgede de zamanla harap olan kilisenin genişletilerek yenilenmesine izin verildiği belirtilmektedir (C. ADL. 72/4333). Bu Manastır yapısının yalnızca istinat duvarlarının bir kısmı günümüze ulaşmıştır. İnşaa edilecek yeni yapının projesi de belgede yoktur. Ancak 19. yüzyılın sonuna ait kartpostalda, etrafı duvarlarla çevrili Manastır binasının 2 katlı olduğu görülmektedir (Şekil 4). Burada görülen üçgen çatı alınlığıyla sonlanan batı cephedeki dışa taşkın giriş aksında görülen sivri kemerli pencereler, Neo-Gotik yorum şeklinde de değerlendirilebilir.

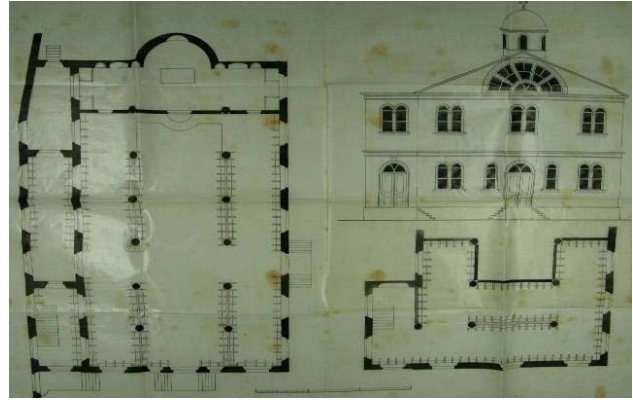

Şekil 4. *Pandeleimon Manastırı*,
(Sandalcı, 2000)

İzmit'te Rumlara ait dini yapılardan bir diğeri *Aya Vasil Kilisesi*'dir. BOA'ndeki 1888 tarihli belge, yeniden inşaa edilecek kiliseye ruhsat ve-

rilmesiyle ilgili yazışmaları ve yapılacak kilisenin projelerini içermektedir (İ. DH. 85771).

Kilisenin projeleri Belediye Kalfası Bedros Kalfa tarafından hazırlanmıştır. Belgedeki yazışmalarda yeni kilisenin 3 tarafının eski kilisenin temelleri üzerine inşaa edileceği, bu arada boyunun 35 arşına (23.80 metre) yüksekliğinin de 15 arşına (10.20 metre) çıkarılacağı belirtilmiştir. Ana mekanı bazilikal planlı olacak kilisenin yuvarlak kemerli ikiz pencerelerle düzenlenmiş cephe tasarımı, yelpaze pencerele üçgen alınlıkla sonlanmaktadır. Kilisenin üst örtüsü beşik çatılı olup, çatıda aydınlık feneri bulunmaktadır (Şekil 5).

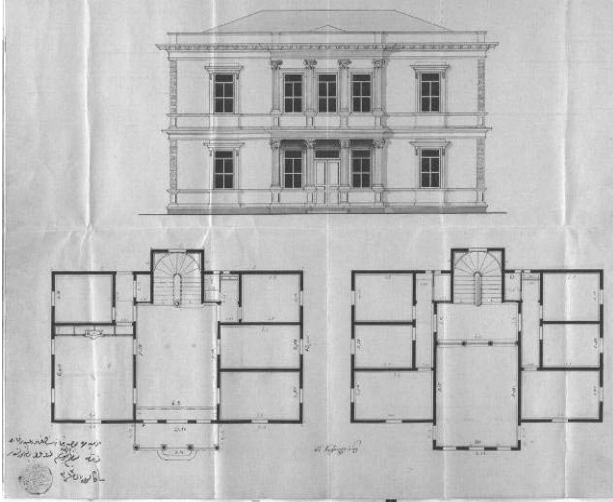
Şekil 5. *Aya Vasil Kilisesi*'nin projesi,
(BOA, İ. DH. 85771)

Bu kilisenin inşaa edileceği alan, belgedeki ifadelerden net anlaşılmamaktadır. Ancak 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başına ait kartpostalda, sahilde bir kilisenin varlığı fark edilmektedir (Şekil 6). Bu kilise yapısıyla arşiv belgesindeki Aya Vasil Kilisesi'ne ait cephe çizimi birbirine yakındır. Aynı zamanda kilisenin bulunduğu bölge, o tarihlerde İzmit'teki Rumların yoğun olarak yaşadıkları bölgedir. Buna göre sahildeki kilisenin Aya Vasil Kilisesi olduğu söylenebilir. Yeniden inşaa edilmesi istenen Rumlara ait bir başka dini yapı, *Rum Metropolithanesi*'dir. Yapıyla ilgili BOA'ndeki H. 1315 / M.1898 tarihli belgede Aya Vasil Kilisesi'nin bahçesindeki Rum Metropolithanesi'nin harap olması dolayısıyla yeniden inşaa edileceği belirtilmiştir (İ. Azn. 1315 Z 29).

Şekil 6. Kiliseyi gösteren kartpostaldan detay,
(Sandalcı, 2000)

Belgede söz konusu yapının projeleri de bulunmaktadır. İki katlı yapıya ait bu projede, içte mekan dağılımı her 2 katta orta salondan sağlanmıştır. Yapının cephe düzenlemesinde yer verilen üçgen alınlık ile korint başlıklı sütun ve plastırlar Neo-Klasik üslubundadır. Yapı çatı parapetlerinin gerisinde kırma çatılı tasarlanmıştır (Şekil 7).

Şekil 7. Rum Metropolithanesi'nin projesi,
(BOA, İ. Azn. 1329 Z 29)

Bunlar haricinde 1921-1922 (?) tarihli kent haritalarında Musevilere ait bir *Havra* tespit edilmektedir. Günümüzde mevcut olmayan kare planlı bu yapı, kentte eski Musevi Mahallesi'nin bulunduğu İstiklal Caddesi'nin doğusunda yer almaktaydı.

Misyoner yapıları

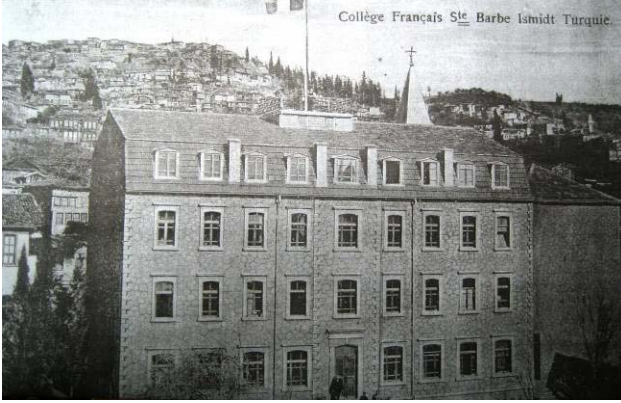
19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda artan misyonerlik faaliyetleri sonucu, kentlerde hastane, yetimhane, okul ve kilise gibi sosyal yapılar inşa edilmiştir. Misyonerlerin faaliyet alanları içerisinde İzmit ve çevresi de bulunmaktadır. İzmit kent merkezinde, farklı misyoner örgütleri tarafından kurulmuş 3 kurum tespit edilmiştir.

İzmit'teki misyoner yapılarından biri *Ste. Barbe Fransız Koleji*'dir. Kentin batısında Tepecik Mahallesi'nde bulunan yapı, ilk 1891 yılında Fransız Augustins de l'Assomption misyonerlerince inşa edilen şapelin ve okulun yanması üzerine, 1894 yılında inşa edilmiştir². Yapının mimarı konusunda Tuğlacı, Bedros Nemtse (1830-1913) adını vermektedir (Tuğlacı, 2004c). Doğu-batı doğrultulu dikdörtgen planlı okul, doğusuna bitişik kuzey-güney doğrultulu kiliseyle birlikte L plan oluşturmaktadır.

Eğimli arazi üzerine inşa edilen okulun kuzey cephesinin zemin katı, kaldırım kotunun altında kalmaktadır. Beşik çatılı okul binasının eski fotoğraflarında, çatısının ortasında korkulukla çevrili bir açıklığın olduğu görülmektedir (Şekil 8). Doğu-batı doğrultulu kilisenin ana giriş kapısı batı cephesinin kuzeyindedir. Batı cephe, giriş kapısının devamında, altta basık üstte sivri kemerli ikili pencere sırasından sonra, okulun doğu cephesiyle birleşmektedir. Kilisenin kuzey cephesinin orta aksı, yanlarda kesme taş kaplamayla belirginleştirilmiş, bu aks içte sivri kemerli ve rozet pencereyle düzenlenmiştir. Kilise içte 2 katlıdır. Birinci katın batı duvarının kuzey ucunda, okulla bağlantı sağlayan kapı vardır. Beşik çatılı kilisenin eski fotoğraflarında, çatısı-

² Aynı örgütün kadın üyeleri Oblateler de 1891 yılında bir okul ve dispanser açmışlardır (Cuinet, 1894: 358). Anadolu'daki Fransız Okulları arasında da İzmit'te Augustins de l'Assomption Mektebi ve Oblate de l'Assomption Mektebi şeklinde belirtilen 2 okul geçmektedir (Mutlu, 2005: 157). 1921-1922 (?) tarihli kent haritalarında Ste. Barbe Koleji'nin güneyinde, Fransız Mektebi şeklinde belirtilen başka bir yapı daha işaretlenmiştir. Muhtemelen bu okul, İzmit'teki diğer Fransız Okulu olan Oblate de l'Assomption Mektebi'dir.

nın kuzeyinde çan kulesinin bulunduğu görülmektedir. 19. yüzyılın sonunda inşa edilen İzmit'teki Ste. Barbe Koleji'nde kilise ve okul binası malzeme ve inşa tekniği açısından ortak özelliklere sahiptir. Ancak okul yapısının cephe tasarımında basık kemerli açıklıklar tercih edilmişken, kilise yapısında sivri kemerli pencereler ve rozet pencere kullanılarak binaya Neo-Gotik yorum katılmıştır.

Şekil 8. Ste. Barbe Koleji (Volkan Şener Arşivi)

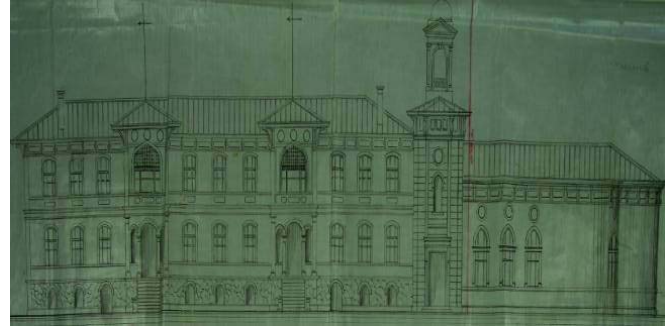
İzmit'teki misyoner yapılarından bir diğeri Katolik misyonerlerine aittir. BOA'nde bulunan 1912 tarihli arşiv belgesinde İzmit'teki *Katolik Ermeni Kilisesi, Okulu ve Murahhashanesi*'nin yeniden inşasına ruhsat verilmesiyle ilgili yazışmalar ile yapıların projeleri bulunmaktadır.

Belgede yapıların inşaatı için gerekli 5.000 altının Mihitryan Manastırı tarafından karşılanacağı açıklanmaktadır (İ. Azn. 9/1330 Z 13). Burada geçen Mihitryan örgütü, 18. yüzyılda İstanbul'da Abbat Mekhitar tarafından kurulmuş, daha sonra Venedik'te Saint Lazario adasında gelişmiştir (İlkin ve Tekeli, 1993: 35). İzmit'teki Venedik Mihitryan Ermeni İlkokulu ilk 1887 yılında açılmıştır (Tuğlacı, 2004b).

İstasyon karşısında inşa edileceği belirtilen yapıların yerleşim planlarının haritası da belgede mevcuttur. 1921-1922 (?) tarihli kent haritalarında da aynı alanda Ermeni Katolik Kilisesi ve Murahhashanesi yer almaktadır. Fakat bu yapının konumu ve planı, arşiv belgesindeki yapıların yerleşim planıyla ve projelerle uyum göstermemektedir. Bu durumda yapıların arşiv pro-

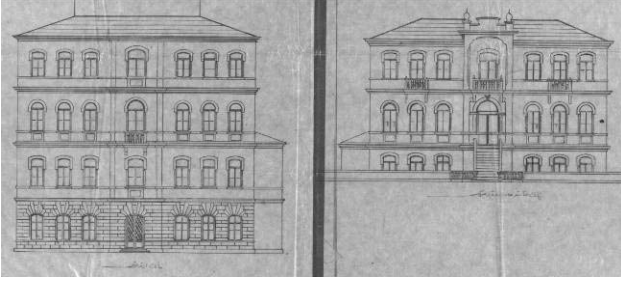
jelerinde öngörüldüğü şekliyle inşa edilmedikleri veya bunun yenilenmesi düşünülen eski bina olduğu söylenebilir.

Belgedeki projeler, Belediye Kalfası Ohannes veled-i Bedros Kalfa tarafından hazırlanmıştır. Projede okul ve kilise bitişik tasarlanmıştır (Şekil 9). Tek kütle halinde tasarlanan okulun zemin kat planlarında yapı içte, ince bir duvarla 2'ye ayrılmıştır. Bu tasarımın gerekçesi yapının bir tarafının kız diğer tarafının erkek okulu olacak olmasıdır. Okulun simetrik cephe kuruluşunda girişler öne çekilerek vurgulanmıştır. Cephede giriş kısımlarının vurgulanması, bu birimlerin geniş sivri kemerli pencerelerle düzenlenmesi ve geniş saçaklı üst örtünün kullanılması bu tasarımı I. Ulusal Mimarlık üslubunun cephe tasarımlarına yaklaştırmaktadır. Kiliseye ait duvarlarda Neo-Gotik üslubu anımsatan uzun sivri kemerler, kilise tasarımlarında yaygın kullanılan öğelerdir. Ancak sivri kemer uygulaması, projelerin hazırlandığı 1912 tarihinde geçerli olan I. Ulusal Mimarlık üslubunun tasarım özellikleri arasında da yer almaktadır. Sonuç olarak projenin genel hatlarıyla I. Ulusal Mimarlık üslubuna bağlı hazırlandığını söylemem mümkündür.

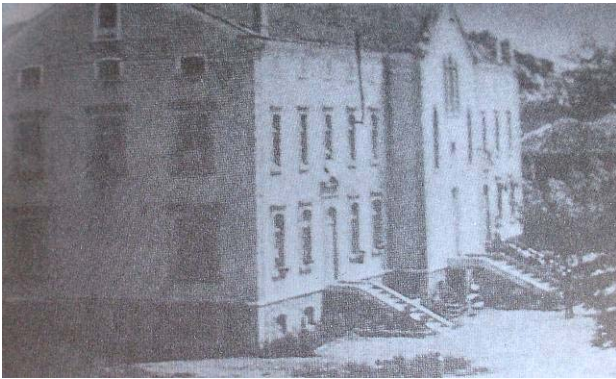
Şekil 9. Ermeni Katolik Kilisesi ve Okulu'nun cephe çizimi (BOA, İ. Azn. 19 / 1330 S 9)

Okul ve kilise dışında inşa edilecek Murahhashane ise 4 katlı tasarlanmıştır. İnşa edileceği araziye göre tasarlanan yapıda her katta ayrı pencere düzeninin kullanılması dikkat çekicidir (Şekil 10). Zemin kattaki taş kaplama ve alternatifli pencere düzeni bu tasarımı Neo-Rönesans üslubuna yaklaştırmaktadır.

Şekil 10. Murahashane'nin cephe çizimi,
(BOA, İ. Azn. 19 / 1330 S 9)

Başta da bahsedildiği gibi, bu projeler uygulanmamıştır. Bunların yerine inşa edilen veya öncesinde de var olan binanın yalnızca doğu-batı akslı cephesi, eski fotoğrafları yardımıyla bir ölçüde tanımlanabilmektedir. Yapının dışa taşkın ve geniş orta bölümünün cephesi, Neo-Gotik üsluba yakın sivri kemerli pencere açıklıklarıyla düzenlenmiş, en üstte üçgen çatı alınlığıyla sonlandırılmıştır. İki yöne doğru uzanan yan kanatlarda bulunan girişlerin üzerlerine ise Neo-Klasik üçgen alınlıklar yerleştirilmiştir (Şekil 11).

Şekil 11. Aynı yerdeki yapı, (Turgay, 1998).

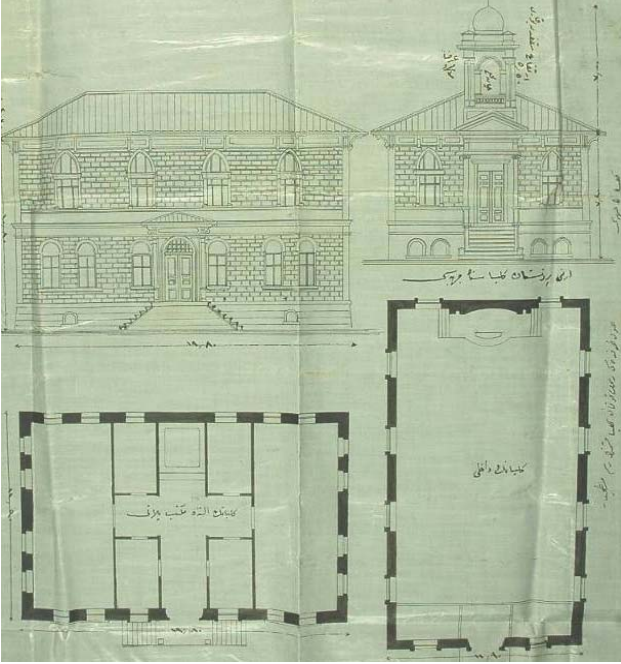
Fransızların İzmit'ten ayrılması üzerine Türk Hükümeti'nin idaresine geçen yapılar arasında Ermeni Katoliklerine ait "Köhne Katolik Murahhas-hanesi içindeki kilise ve bitişiğindeki okul" şeklinde geçen yapı Çetin (2005), muhtemelen bu yapıdır. Buna göre fotoğraftaki yapının ayrı girişleri olan yan kanatlarından biri kız diğeri erkek okulu, geride kuzeye doğru uzanan orta bölümünün ise kilise ve murahshane olması mümkündür.

İzmit'te bir diğer misyoner yapısı, Protestanlara aittir. Yapının hangi misyoner örgütüne bağlı olduğu bilinmemektedir. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nda Protestan misyonerlik faaliyetlerinin Amerikalılar tarafından yürütüldüğü bilinmektedir. Bunlardan en etkin olan ve 1810'da Amerika'nın Boston kentinde kurulan Protestan American Board of Commissioners for Foreign Mission örgütü, Osmanlı topraklarında 1820'lerde faaliyete başlamıştır (İlkin ve Tekeli, 1993). İzmit'teki Protestan Ermeni Kilisesi ise ilk 20 Temmuz 1846 tarihinde açılmıştır (Tuğlacı 2004a). BOA'ndeki 1911 tarihli arşiv belgesi, İzmit'te yeniden inşa edilecek *Protestan Ermeni Kilisesi, Erkek Okulu, Vaiz İkametgahı ve Kız Okulu*'nun inşasına ruhsat verilmesiyle ilgili yazışmaları ve inşa edilecek yapıların projelerini içermektedir (İ. Mf. 18/1329 L 16).

Yapıların yerleri belgede belirtilmemiştir. Fakat eski Ermeni Mahallesi sınırları içerisinde Kapanca Sokak'taki yapının eski bir kilise olduğu bilinmektedir. Bu yapıyla arşiv belgesinde ulaşılan kilise ve okula ait projeler arasındaki benzerlik, mevcut yapının İzmit'teki Protestan Ermeni Kilisesi ve Erkek Okulu olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Tasarımı yapılan Vaiz İkametgahı ve Kız Okulu'nun inşa edilip edilmediği tespit edilememiştir. Bu durumda İzmit'teki Protestanlara ait Kilise ve Erkek Okulu'nun Kapanca Sokak'ta olduğu söylenebilir.

Yapıların projeleri, Belediye Kalfası olan ismi Ovvannes veya Ohannes şeklinde okunabilen mimar tarafından hazırlanmıştır. Projelerde Kilise ve Erkek Okulu aynı binada tasarlanmış, yapının alt katı okul üst katı kilise olarak düzenlenmiştir. Okul olacak zemin katta orta sofalı plan tipi esas alınmıştır. Her 2 katın girişi farklı cephelerde bulunmaktadır. Okul girişi uzun cephede, kilise girişi dar cephededir (Şekil 12). Kapanca Sokak'taki yapı da bazı farklılıklar dışında, bu tasarım özelliklerine sahiptir. Mevcut yapıda, projedeki gibi uzun olan güney ve dar olan doğu cephede bir giriş olmakla birlikte bunlardan doğudaki sonradan kapatılmıştır. Bunun dışında birinci katındaki 4 pencere, zemin kat pencereleri üzerinde projede yerleştirildiği

biçimde karşımıza çıkmakla birlikte, birinci katın cephe çiziminde görülen sivri kemer, korniş ve çatı altı duvar yüksekliği mevcut yapıda bulunmamaktadır (Şekil 13). Mevcut dikdörtgen açıklıklı pencerelerin yan söveleriyle üst sövelerinin mimari uyumu, üst sövelerin sonradan yenilenmediğine işaret etmektedir. Büyük olasılıkla yapının üst örtüsü alçaltılmış, bu esnada planda sivri kemerli gösterilen pencerelerin alınlıkları kapatılmıştır. Buna karşılık mevcut yapıda, batı cephesindeki çıkma projede gösterilmemiştir. Bu çıkmanın batı duvarı ve üst kısmı, yapının beden duvarlarından farklı olarak düzgün kesme taşla örülmüştür (Şekil 13). Bu değişikliğin nedeni olarak, sonradan ilkokula çevrilen yapının batı duvarındaki apsis nişinin kaldırıldığı, bu esnada nişin olduğu bölümün yapıyla aynı yüksekliğe getirildiği söylenebilir.

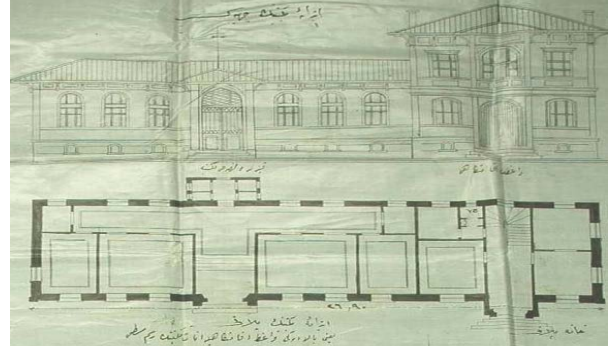
Şekil 12. Protestan Kilisesi ve Erkek Okulu'nun projesi, (BOA, İ. Mf. 18 / 1329 L 9)

Çan kulesinde Orientalist üsluplu kubbe tercih edilmiş, yapı geniş saçaklı kırma çatıyla örtülmüştür. 1911 tarihli bu proje, I. Ulusal Mimarlık üslubunun öne çıktığı yıllarda tasarlanmıştır. Sivri kemerli pencereler ve geniş saçaklı kırma çatı, bu üslubun cephe tasarımlarında da kullanılan öğelerdir. Ancak Neo-Klasik üsluplu üçgen alınlık ve Oryantalist üsluplu kubbe, tasarıma

eklektik görünüm de katmıştır. İnşa edilip edilmediği konusunda kesin bir bilgiye ulaşılamayan Vaiz İkametgahı ve Kız Okulu'nun projelerinde görülen sivri ve basık kemerli kapı ve pencere açıklıkları ile geniş saçaklı kırma çatı da yine I. Ulusal Mimarlık üslubuna bağlanabilir (Şekil 14).

Şekil 13. Mevcut yapı, (2008)

Şekil 14. Vaiz İkametgahı ve Kız Okulu'nun projesi, (BOA, İ. Mf. 18 / 1329 L 9)

Değerlendirme ve sonuç

20. yüzyılın başlarına kadar İzmit nüfusunun önemli bir kesimini oluşturan gayrimüslimler, kent nüfusuna dahil oldukları yıllardan itibaren kendi geleneksel yapılarını inşa etmişlerdir. Ancak bu yapıların kentin fiziki yapısında hissedilmesi, Tanzimat'ın getirdiği eşitlik ilkesinin gayrimüslim yapılarına getirilen kısıtlamaları kaldırmasıyla başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu, gayrimüslim yapılarının tasarımındaki kısıtlamaları kaldırmış, fakat bu yapılar üzerindeki denetimini sürdürmüştür. BOA'nde İzmit'te ye-

niden inşa edilecek gayrimüslim yapıları için ruhsat talepleri, bu anlayışın bir göstergesidir. Belgelerin hemen hemen tamamında, kentte o cemaatten kaç kişinin yaşadığı, yapının hangi arsa üzerinde inşa edileceği, masraflarının ne şekilde karşılanacağı gibi konular açıkça ifade edilmiştir. Bunlara ek olarak, inşa edilecek yapıların projeleri de bu belgelerde yer almıştır.

İzmit'te gayrimüslimlere ait 10 yapı tespit edilmiştir. Bunlardan beşi dini, ikisi eğitim yapısıdır. Diğer 3 yapı ise okul ve kilise ağırlıklı olmak üzere, Murahhashane ve Vaiz İkametgahı gibi diğer dini kurumlardan oluşan misyoner yapılarıdır. Kaynaklarda geçen Rum Okulu'nun yeri ve plan özellikleri tespit edilemediğinden bu değerlendirmeye dahil edilmemiştir.

İkisi dışında mevcut olmayan yapıların kent içerisindeki yerleri BOA belgeleri, 1921-1922 (?) tarihli kent haritaları ve eski kent fotoğrafları yardımıyla belirlenmiştir. Rum, Ermeni ve Musevilere ait bu yapıların geneli ait oldukları dini ve etnik gruplara ait yerleşim alanları içerisinde yer almaktadır. Yalnızca Pandeleimon Manastırı kentin dışında bulunmaktadır. Fransız misyonerlerince oluşturulan kurumlar da, Osmanlıca kent haritalarından anlaşıldığı üzere, kentin batısında günümüzde Tepecik Mahallesi sınırlarındaki Eski Hamam Sokağı ile İstiklal Caddesi arasında kalan bölgede toplanmıştır. Burası kentteki Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgenin yakınındadır.

Tespit edilen gayrimüslim yapılarından altısının özgün projesine, BOA'nde ulaşılmıştır. Bu projeler kentteki yerel mimarlarca tasarlanmıştır. Bunlardan dördünün Belediye Kalfası olduğu, projeler altındaki mühürlerde belirtilmiştir. Belediye Mimarı olanlar Bedros Kalfa, Ohannes Kalfa tarafından, Ovvannes veya Ohannes Kalfa ve Ohannes veled-i Bedros Kalfa'dır. Ancak yakın tarihli son 3 projede Belediye Mimarı Ohannes Kalfa adına rastlanılması, bunların aynı mimarca tasarlandıklarını akla getirmektedir. Ancak mühürlere birinde baba adının belirtilmesi, belediyede aynı isimli 2 mimar olabileceğini de göstermektedir. Kamu mimarları di-

şında Çobanoğlu Agop Kalfa bağımsız çalışan yerel mimarlardan biri olabilir.

Arşiv belgelerinde ulaşılan projelere yapıların inşa aşamasında her zaman riayet edilmemiştir. Bunun nedeni olarak, inşaatların maliyetlerini düşürmek gayesiyle daha küçük ve ekonomik tasarımların tercih edilmesi düşünülebilir. Fakat planlarının uygulanmadığı sonucuna varmak da yanlış bir yargıdır. Örneğin inşa edilecek Protestan Kilisesi ve Erkek Okulu'nun arşivden çıkan projesiyle Kapanca Sokak'taki mevcut yapı arasında büyük benzerlikler söz konusudur. Ayrıca Aya Vasil Kilise'nin planı ile eski bir fotoğrafta tespit edilen bugün mevcut olmayan kilisenin görünümü birbirine oldukça yakındır.

Söz konusu yapılardan ve tasarımlardan 19. yüzyıla ait olanlarında bu yüzyılda geçerli olan Neo-Klasik ve Neo-Gotik üslupları tercih edilmiştir. Örneğin 1898 tarihli Rum Metropolithanesi'nin cephe tasarımı, Neo-Klasik üslubundadır. Neo-Gotik üslubun etkileri ise kilise yapılarında hissedilmektedir. Yine 1894 tarihinde inşa edilen Ste. Barbe Koleji okul binasının cephe tasarımında basık kemerler tercih edilmiştir. Ancak kilise cephelerinde, Neo-Gotik üsluplu sivri kemerli pencereler ile rozet pencere kullanılmıştır. Bunun haricinde, eski kent haritalarından (T) planlı bir yapı olduğu anlaşılan Katolik Ermeni Kilisesi ve Murahhashanesi'nin kilise olması muhtemel orta kısımdaki sivri kemerli pencere düzenlemesi, bu bölüme Neo-Gotik görünüm kazandırmıştır. 1911 ve 1912 tarihli projelerde ise bu yıllarda geçerli olan I. Ulusal Mimarlık üslubu öğeleri tercih edilmiştir. Bunlar Ermeni Okulu, Protestan Kilisesi-Erkek Okulu, Vaiz İkametgahı-Kız Okulu ile Katolik Ermeni Okulu ve Kilisesi projeleridir. Fakat Protestan Ermeni Kilisesi ve Okulu olarak tasarlanan yapının projesinde kilisenin giriş kapısı üzerine Neo-Klasik üslubunda üçgen alınlık yerleştirilmiş, çan kulesinin kubbesinde Orientalist üslup tercih edilmiştir. Ayrıca Ermeni Katolik Murahhashanesi'ne ait projedeki cephe çiziminde her katta farklı pencere düzeninin kullanılması, Neo-Rönesans üsluba dayandırılabilir.

Tüm bunlara kentin yapı tipolojisi arasında yer alan gayrimüslimlere ait dini ve eğitim yapılarındaki inşa faaliyetlerini, Tanzimat dönemi sonrasında gayrimüslim yapılarının inşasında izlenen kuralların, pratikte nasıl uygulandığına örnek oluşturmalarını da dahil etmek mümkündür.

Kaynaklar

- Akşener, M., (1992). İzmit Şer'iyye Sicili (4 Muharrem 1220–25 Şevval 1230), *Doktora Tezi*, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Aşık Paşazade, (2003). *Osmanoğulları tarihi*, (çev. Kemal Yavuz-Yekta Saraç), İstanbul.
- Bostan, İ., (2001). İzmit, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXIII, İstanbul, 536-542.
- Cuinet, V., (1894). *La Turquie d'Asie; Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de L'Asie Mineure*, IV, Paris.
- Çam, Y., (1993). *Milli Mücadelede İzmit Sancağı*, İzmit.
- Çetin, A., (2005). İzmit'te Fransızlara ait müessesâtın (kurumların) ve binaların Türklere tesellümü (1919), *Kocaeli Şehiriçi*, 26, Kocaeli, 56-57.
- D'Alessio, E. D., (1951). Le Tombeau de Saint Pantaléon à Nicomedie, *Actes du VI. Congrès International Byzantines II*, Paris, 95-100.
- Galente, A., (bty). *Histoire des Juifs De Turquie*, IV, İstanbul.
- İlkin, S. ve Tekeli, İ., (1993). *Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim ve bilgi üretim sisteminin oluşumu ve dönüşümü*, Ankara.
- İller Bankası, (1970). *İzmit analitik etütleri*, Ankara.
- Köker, O. (ed.), (2005). *Yüzyıl önce Türkiye'de Ermeniler, Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonu'ndan Kartpostallarla*, İstanbul.
- Mutlu, Ş., (2005). *Osmanlı İmparatorluğu'nda misyoner okulları*, İstanbul.
- Öztüre, A., (1981). *Nicomedia yöresindeki yeni bulgularla İzmit Tarihi*, İstanbul.
- Polat Haydaroglu, İ., (1993). *Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı okullar*, Ankara.
- Sandalcı, M., (2000). *Max Fruchtemann Kartpostalları*, C.III, İstanbul 2000.
- Tuğlacı, P., (1985). *Osmanlı kentleri*, İstanbul.
- Tuğlacı, P., (2004a). *Tarih boyunca batı Ermenileri (287-1850)*, C.I, İstanbul.
- Tuğlacı, P., (2004b). *Tarih boyunca batı Ermenileri (1851-1890)*, C.II, İstanbul.
- Tuğlacı, P., (2004c). *Tarih boyunca batı Ermenileri (1891-1922)*, C.III, İstanbul.
- Turgay, C., (1998). *İzmit'i aramak*, Kocaeli.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri*
İ. Azn. 1315 Z 29
İ. Azn. 9/1330 Z 13
İ. DH. 85771
İ. Mf. 17/1329 Ca 3
İ. Mf. 18/1329 L 16
İ. Mf. 19/1330 S 9
C. ADL. 72/4333